

Дуткевич Тетяна 

кандидат психологічних наук, професор,

Національна академія Державної прикордонної служби України

імені Богдана Хмельницького, м. Хмельницький, Україна

tetvik77@gmail.com

ПСИХОКОРЕКЦІЯ ОПЕРАЦІЙ МИСЛЕННЯ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

Анотація. Показано, що психокорекція операцій мислення у молодших школярів є необхідною складовою формування теоретичного мислення, як провідного психічного новоутворення віку. Схарактеризовано основні труднощі, з якими учні зустрічаються при виконанні порівняння, класифікації, групування, систематизації, аналогії. Розкрито специфіку психокорекційної роботи залежно від складу дій кожної з операцій. Визначено, що застосування психокорекції розумових операцій передбачає виявлення недостатньо розвинених вмінь дитини та подальше їх відпрацювання за допомогою вправ.

Ключові слова: психокорекція, молодший школяр, операція мислення, порівняння, класифікація, групування, систематизація, аналогія.

Annotation. It is shown that psychocorrection of thinking operations in younger schoolchildren is a necessary component of the formation of theoretical thinking, as the leading mental neoplasm of the age. The main difficulties that pupils encounter when performing comparison, classification, grouping, systematization, analogy are characterized. The specifics of psychocorrection work are revealed depending on the composition of the actions of each of the operations. It is determined that the use of psychocorrection of mental operations involves the identification of underdeveloped skills of the child and their further development through exercises.

Key words: psychocorrection, younger schoolchild, thinking operation,

comparison, classification, grouping, systematization, analogy.

Вступ. Стрімкий темп процесів цифровізації та інформатизації висувають чимдалі вищі вимоги до інтелектуального розвитку людини, а Концепція нової української школи наголошує на необхідності формування в учнів критичного й самостійного мислення. В основі мисленнєвої діяльності людини лежать операції мислення, тому забезпечення їх розвитку у молодших школярів є турботою як педагогів, так і психологів закладів освіти. Недостатнє наукове та практичне вирішення проблеми психологічної корекції операцій мислення у молодших школярів дало імпульс до проведення даного дослідження.

Мета статті - висвітлити недоліки у володінні молодшими школярами операціями мислення та схарактеризувати відповідні психокорекційні заходи з їх усунення.

Аналіз останніх досліджень. Нормативні показники розвитку мислення молодших школярів висвітлено у працях С.Д. Максименка та ін. [1], Л. Лупійко [2], О. Закаблуківської [2; 3], Н.М. Латиш [4] та ін. Показано, що на момент вступу до школи дитина володіє наочно-образним та наочно-дійовим мисленням, тому найкраще виділяє зовнішні ознаки, що слугують підґрунтям її умовиводів та узагальнень. Протягом навчання у початковій школі зростає роль понятійних і абстрактних компонентів мислення порівняно з його образними і конкретними складовими. Однак, практична дія та образ залишаються важливими опорами мислення молодшого школяра, особливо у розв'язанні складних для нього задач. Поступово розумові операції дитини стають більш узагальненими, ситуативно- незалежними. Віковою психічною нормою є оволодіння дітьми наприкінці початкової школи теоретичним мисленням (Т.М.Лисянська [5], Т.М.Третяк [6]), провідними засобами якого виступають операції мислення (аналіз, синтез, узагальнення, аналогія, класифікація тощо).

Показниками розвитку мисленнєвих операцій у молодших школярів є такі їх ознаки, як виконання у внутрішньому плані, забезпечення взаємопереходу між розгорненістю і скороченістю; високий рівень

узагальненості та автоматизованості (О.О.Закаблуківська [3]). На практиці володіння молодшими школярами мисленнєвими операціями не завжди відповідає віковим нормам, що спричиняє необхідність психокорекції. Її важливість зумовлена тим, що такі учні відстають від інших дітей за рівнем навчальної успішності, а їх подальше навчання в середній школі матиме значні труднощі. С.Б.Кузікова [7, с. 80-81] відносить психокорекцію мислення до основних напрямів роботи психолога з дітьми молодшого шкільного віку. У цій роботі важливою складовою визначено розвиток розумових операцій (аналіз, синтез, міркування, порівняння та ін.). Практична значущість забезпечення нормативного розвитку мислення у молодших школярів та недостатнє висвітлення конкретних методик роботи з його психокорекції зумовило вибір теми нашого дослідження.

Виклад основного матеріалу. Найважливішими операціями мислення, якими має оволодіти молодший школяр виступають порівняння, класифікація, групування, систематизація, аналогія. Розглянемо основні труднощі, з якими учні зустрічаються у кожній з розумових операцій, та окреслимо психокорекційну роботу з подолання подібних проблем.

У володінні операцією порівняння діти виявляють такі недоліки, як хаотичне виокремлення спільних і відмінних ознак (дзеркало відображає і вода відображає; дзеркало тверде, а вода рідка), співвіднесення різних у своїй основі ознак, наприклад, кольору і форми (яблуко зелене, а груша продовгувата), акцент на найбільш яскравих ознаках і випадіння з поля уваги суттєвих (червоний знак світлофора і червоний помідор). У психокорекції операції порівняння потрібно спрямувати дитину на те, щоб вона спочатку провела якомога повніший аналіз окремо кожного з двох порівнюваних предметів. Потім перейшла до співставлення двох переліків ознак. На цьому етапі потрібно навчити дітей робити порівняльний аналіз виділених властивостей і знаходити у них відмінності. Після цього можна розпочинати пошук спільних властивостей. У переліках ознак порівнюваних предметів молодший школяр повинен уміти відрізнити головні й другорядні ознаки. Дітям, які недостатньо

добре це роблять, психолог демонструє різницю між суттєвою ознакою і несуттєвою. Для цього можна використовувати завдання з наочним матеріалом, в яких суттєва ознака є попередньо визначеною, або зовні яскраво виявляється. Крім того, слід показати на прикладах, як співвідносяться між собою поняття «спільна» ознака і «суттєва» ознака, що весь масив ознак розпадається на чотири групи «спільні суттєві, спільні несуттєві, відмінні суттєві, відмінні несуттєві. Наприклад, у порівнянні плодів вишні і яблука, спільні суттєві – ростуть на деревах, мають у середині кісточку; спільні несуттєві – вишня вкрита блискучою оболонкою, а яблуко матовою.

Для психокорекції операції порівняння знадобляться спеціальні вправи. Наприклад, вправа «Дослідник» полягає у тому, що групі дітей психолог називає/або показує предмет, і кожен учасник по черзі виділяє у ньому якусь властивість, ознаку, особливість у порівнянні з іншими предметами. Наприклад, психолог представляє дітям певний предмет, говорить, навіщо він потрібен, які його основні ознаки: колір, форма, розмір: який він на дотик, на запах, на смак; з чого зроблений. Якомога повнішому аналізу властивостей предмету сприятимуть пропозиції психолога уявити предмет у різних ситуаціях (що станеться, якщо його кинути у воду, у вогонь, з третього поверху, підкинути тощо). Також слід подбати, щоб молодші школярі засвоювали відповідну лексику, як то «схожий на..., відрізняється від...».

У вправі «Знайди потрібну фігуру» потрібно з поданих пронумерованих фігур знайти ті, які відповідають візерункові малюнка. Учень повинен пояснити, чому саме цей варіант є відповіддю, чим відрізняється ця фігура від інших, чим подібна з візерунком малюнка. У завданні «Чим схожі і чим відрізняються?» увага зосереджується на корекції вміння виділяти у порівнюваних об'єктах ознаки подібності і відмінності. У групі з чотирьох учнів кожен отримує картку з однією парою слів або замість слів 2 малюнки (наприклад, троянда і сосна) і по черзі повинен називати ознаки, чим подібні і чим відрізняються об'єкти, що входять до однієї пари. Необхідно вказати якнайбільше ознак відмінності й подібності. Ускладнити цю вправу можна

шляхом поділу учасників групи на дві пари, кожна з яких працює зі своїм малюнком. Ролі учасників у парі розподіляються таким чином: один з них називає тільки спільні, а інший лише відмінні ознаки предметів зі свого малюнку. Це дозволяє дітям засвоїти певний порядок порівняння: спочатку відшуковуються всі однакові, а потім всі відмінні ознаки.

Психокорекція операції класифікації передбачає відпрацювання у дитини вміння подумки поділяти предмети на класи за їх найбільш суттєвими ознаками. Зворотна операція – узагальнення – спирається на здатність подумки об'єднувати (групувати) предмети і явища за їх спільними суттєвими ознаками. Про відставання у володінні цими операціями від нормативних показників свідчать використання ситуативного критерію (склянка і молоко опиняються в одній групі, а чай відкидається); об'єднання в групу за несуттєвими спільними ознаками (помідор, сорочка, мак опиняються разом за ознакою кольору) або змішування суттєвих і несуттєвих спільних ознак предметів в одній групі (дерево, ліс, поле, річка – дитина називає словом «природа»). Дітям особливо важко розрізняти суттєві і несуттєві ознаки у нових предметах, а відповідно їх класифікувати та узагальнювати. Недоліки групування полягають у тому, що дитина об'єднує предмети в одну групу, але не називає її, або замість родового слова на позначення групи використовує назву одного з предметів групи (яблуко, груша, слива – „яблука”), чи вказує на дію, яку може робити предмет, або те, як можна діяти з цим предметом. Окремі молодші школярі не можуть наперед назвати групу предметів, яку вони збираються утворити, а називають її лише після реально проведеного групування.

Психокорекція операцій класифікації та узагальнення передбачає відпрацювання вміння молодшого школяра відносити конкретний об'єкт до заданого дорослим класу і, навпаки, конкретизувати задане дорослим загальне поняття через окремі приклади (дія віднесення). Для того, щоб віднести конкретний об'єкт до заданого дорослим класу, дитина повинна знати узагальнюючі слова. Лише за цієї умови можна зробити узагальнення і провести подальшу класифікацію. Психологу потрібно добиватись, щоб дитина

групувала об'єкти на основі самостійно знайдених спільних ознак і позначала утворену групу словом. Важливо також подбати про оволодіння дитиною «випереджуючим узагальненням», коли вона ще до проведення операції (наприклад, за зображеннями, чи назвами) може позначити їх родовим поняттям.

Під час психокорекції вмінь класифікації слід донести до дитини розуміння різного ступеня узагальнення понять та того, що об'єднувати можна лиш ті з них, які мають однаковий ступінь узагальнення. Окремі об'єкти можуть бути об'єднані поняттям першого (наприклад, різні види коропа), другого (короп, сом, щука – риби), чи третього (риби, птахи, звірі – тварини) ступеня узагальнення.

Відпрацюванню у молодших школярів операцій узагальнення та класифікації сприяє вправа «Я знаю», що проводиться у групі дітей, де психолог по черзі задає кожному учневі загальну назву, поняття, до якого слід підібрати приклади (назви 10 рослин). Називаючи кожне слово, учень повинен однією рукою бити м'ячем об землю і проговорювати: «Я знаю 10 назв рослин: ромашка – раз, кульбаба – два...». Кількість таких слів можна й не обмежувати, і тоді дитина повинна назвати їх якнайбільше. Вправа «Один зайвий» тренує здатність дітей відокремлювати суттєві ознаки від несуттєвих. Учням пропонують 5 слів (або 5 карток), з яких 4 можна об'єднати в одну групу і дати їй назву, а одне слово до цієї групи не належить, його потрібно вилучити. Наприклад, троянда, лілія, квасоля, гвоздика, фіалка – зайве слово „квасоля”, оскільки це овоч, а все інше – квіти. Вправа «Назви одним словом» відпрацьовує вміння об'єднувати слова в поняття, продовжувати ряд конкретних об'єктів, явищ, які належать до даного поняття. Психолог називає три предмети однієї групи, а дитина повинна назвати їх одним-двома словами (наприклад, кольори, шкільне приладдя). Гру можна ускладнити – перед тим, як назвати узагальнююче слово, учень повинен додати до названих трьох слів ще два-три своїх слова, які стосуються цієї групи. Наприклад, суп, каша, котлета... (їжа), рояль, скрипка, сопілка... (музичні інструменти), орел, коршун,

сокіл... (хижі птахи).

Мисленнєва операція систематизації передбачає впорядкування в єдине ціле зовні розрізнених об'єктів, розміщення їх за певним порядком, послідовністю. Ця операція формується дещо пізніше за вищерозглянуті порівняння, класифікацію та групування. Початок формування відноситься до старшого дошкільного віку.

Психокорекція систематизації передбачає поліпшення здатності дитини знаходити закономірність розміщення об'єктів, впорядкованих за однією ознакою і розташованих в одному ряді. Труднощі систематизації у молодшого школяра визначаються неспроможністю додати до ряду об'єктів ще один, який би не порушував закономірності їх розміщення (наприклад, трикутник, чотирикутник, п'ятикутник...). Виконати це завдання можна лише у тому випадку, якщо молодший школяр зрозуміє закономірність, за якою ряд побудовано. Психологу важливо навчити дитину аналізувати об'єкти ряду та знаходити найбільш суттєву спільну ознаку, що так чи інакше змінюється від об'єкта до об'єкта. Починати тренування краще з завдань, де необхідні ознаки, представлені наочно (зміна кількості елементів об'єкта, зміна його кольору, форми), щоб дитина могла виявити їх візуально.

У психокорекції цього вміння використовуються два типи завдань. Перший передбачає впорядкування за наочною, а другий за абстрактною ознакою. Ознаками для впорядкування можуть бути виконання тих чи інших дій, ступінь вираженості особистісних якостей (наприклад, кожен наступний малюк «стрибає вище, ніж попередній») та інші. Якщо дитина не вміє самостійно визначити ознаку для впорядкування, її задає психолог у словесній формі, щоб дитина виконувала завдання повністю подумки. Ще однією складовою психокорекції операції систематизації є вдосконалення у молодших школярів умінь впорядкування на основі двох чи більше ознак.

З метою відпрацювання операції систематизації застосовуються вправи, як от «Продовжи ряд цифр». Перед учнем розкладають два ряди цифр. У першому ряду цифри розміщені за певною послідовністю (наприклад, за порядком

зростання, спадання, парні, не парні), а в кінці стоїть знак питання, замість якого дитина має вставити цифру з другого ряду. Отже, учень спочатку визначає закономірність розміщення цифр першого ряду, а тоді вибирає одну з цифр другого ряду. Аналогічне завдання може бути з послідовними малюнками, на кожному з яких повторюється той самий предмет із певними змінами, а останній малюнок дитина повинна обрати сама, усвідомивши принцип, за яким розташовано попередні малюнки.

Вправа «Послідовні картинки» дозволяє скоригувати вміння впорядковувати об'єкти за змістом. Перед учнем розкладаються картинки з помилками у послідовності розміщення. Потрібно виправити помилку і пояснити, чому саме так повинні бути розміщені картинки. Вправа «Хто найнай?» вдосконалює здатність робити впорядкування подумки. Учні в словесній формі дають завдання, в яких об'єкти пов'язані між собою у певному відношенні за однією ознакою. Наприклад, дружили три дівчинки – Люся, Оксана і Оленка. Люся вища за Оксану, а Оксана вища за Оленку. Хто з дівчаток найвищий? Котра з них найнижча? Або ще таке: Роман, Сашко, Борис люблять грати в теніс. Роман грає краще, ніж Сашко, а Сашко грає краще, ніж Борис. Хто з них грає в теніс найкраще? А хто грає найгірше?

Об'єктом психокорекції також виступає досить складна інтелектуальна дія – операція аналогії, що передбачає володіння вміннями змістового співвідношення і порівняння. Співвіднести предмети за змістом – означає знайти зовні непомітні зв'язки між ними. Краще, якщо ці зв'язки базуються на суттєвих ознаках, властивостях предметів і явищ. Проте важливо вміти спиратися і на другорядні, менш важливі властивості й ознаки. Зв'язки між порівнюваними предметами можуть бути засновані на різних типах відношень, наприклад, а) частина – ціле (колесо – машина, будинок – дах); б) протилежні властивості предметів чи явищ (сіль – цукор, ніч – день); в) подібності чи протилежності до одного роду або виду (ложка – виделка, яблуко – груша) тощо. Послідовність психокорекції операції змістового співвідношення є такою. 1) Вдосконалення вміння змістового співвіднесення двох наочно

представлених предметів. 2) Співвіднесення наочно представленого предмета з тим, що позначений словом (картинка – слово). Щоб виконати це завдання, дитина повинна чітко уявляти предмет, заданий у словесній формі. 3) Змістове співвіднесення предметів та явищ, представлених у вигляді слів (слово – слово).

Спершу слід пропонувати завдання, в яких дитині за двома заданими словами потрібно знайти змістовий зв'язок між конкретними предметами. Пізніше використовуються більш абстрактні поняття, які позначають властивості предметів, природні явища тощо. Наприклад, у вправі «Придумай сам» учневі презентують одну пару предметів і перший предмет ще однієї пари, другий з якої він має дібрати самостійно таким чином, щоб між ними був такий же змістовий зв'язок, як і між предметами першої пари. Наприклад, у твердженні «олівець – грифель, кулькова ручка - ...» перша пара предметів має змістовий зв'язок на основі відношення між цілим і його головною функціональною частиною, відповідно до другої пари підходить «стержень». Подібним чином виконуються завдання: будинок – цегла, склянка - ...(скло); ковзани – лід, лижі - ...(сніг); вівця – свійська тварина, вовк - ...(дика); ніж – гострий, палиця - ...(тупа); світло – очі, тепло - ...(шкіра).

У вправі «Все навпаки» аналогія будується за ознакою протилежності. Учням називають перше слово з пари, а вони повинні підібрати до нього слово, яке має протилежне значення або протилежний зміст. Якщо дитині це важко, потрібно конкретизувати поняття. Наприклад, дати підказку: є довгий день, а є ... (короткий). Пропонується десять таких пар слів, як от: плакати - ...(сміятися); починати - ...(закінчувати); лівий - ...(правий).

Висновки. Отже, застосування психокорекції передбачає виявлення психологом недостатньо розвинених вмінь дитини, що утруднює їй виконання розумових операцій, та подальший підбір вправ на відпрацювання потрібних вмінь. Психокорекція різних операцій мислення орієнтується на актуальний рівень інтелектуального розвитку молодшого школяра та потребує своїх специфічних прийомів.

Список використаних джерел

1. Максименко С., Деркач Л., Кіричевська Е., Касинець М. Психологія когнітивних процесів : *науковий посібник*. Київ : Людмила, 2022. 420 с.
2. Лупійко Л., Закаблуковська О. Теоретичний аналіз розвитку мислення та мисленнєвих операцій молодших школярів. *Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова*, 2022. Вип. 19 (64). С.15-22.
3. Закаблуковська О.О. Дослідження мисленнєвих операцій (аналізу, синтезу порівняння) молодших школярів у закладах позашкільної освіти. *Габітус*. Вип. 63. 2024. С. 87-92.
4. Латиш Н.М. Психологічні аспекти становлення творчого мислення учнів молодшого шкільного віку. *Актуальні проблеми психології: Зб. наук. пр. Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*, 2019. Вип. XII(26). С. 148-157.
5. Лисянська Т.М. Психологічне забезпечення розвитку когнітивних процесів учнів молодшого шкільного віку. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*, 2013. Вип. 41(65). С. 142-150.
6. Третяк Т.М. Психологічні особливості мисленнєвої діяльності школярів. *Актуальні проблеми психології. Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*, 2017. Вип. XII(23). С.312–323.
7. Кузікова С.Б. Теорія і практика вікової психокорекції: *Навч. посіб. 2-ге видання, перероблене, доповнене*. Суми : Університетська книга, 2020. 304 с.